

Ο ελλαδικός χώρος κατά την παλαιολιθική εποχή [μέρος]

Συγγραφέας: Ανδρέας Ντάρλας

Η ανθρωπογένεση

Σήμερα γίνεται καθολικά αποδεκτό από την επιστημονική κοινότητα ότι το κρίσιμο αυτό στάδιο, της εμφάνισης του ανθρώπινου γένους, έλαβε χώρα στην αφρικανική ήπειρο. Υπολογίζεται ότι η διαδικασία αυτή θα άρχισε περίπου πριν από 7-6 εκατομμύρια χρόνια, αλλά την παρακολουθούμε καλύτερα από τα 5-4,5 εκατομμύρια χρόνια και εξής, με την εμφάνιση των αυστραλοπιθήκων. Οι πρώτοι αυτοί ανθρωπίδες έζησαν κυρίως στην ανατολική και νότια Αφρική. Σημαντικότερα είδη τους είναι ο *Ardipithecus ramidus* και οι μεταγενέστεροι *Australopithecus anamensis*, *Australopithecus afarensis* και *Australopithecus africanus*. Το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η κατάκτηση της όρθιας στάσης και της δίποδης βάδισης. Αν και βρίσκονται όμως κοντά στην εξελικτική γραμμή που οδηγεί προς το ανθρώπινο γένος, οι περισσότεροι ειδικοί δεν τους θεωρούν ως άμεσους πρόγονους μας αλλά συγγενή κλάδο.

Το ανθρώπινο γένος εμφανίστηκε πριν από 2,5 εκατομμύρια χρόνια περίπου με τον *Homo habilis*. Τα κριτήρια της εμφάνισης του γένους μας δεν είναι βιολογικά (έστω και αν οι αιτίες μπορεί να ήταν βιολογικές), αλλά πολιτισμικά: ο άνθρωπος εξετάζεται και νοείται ως δημιουργός πολιτισμού. Από αυτή την άποψη, η εμφάνιση του ανθρώπου σηματοδοτείται και τεκμηριώνεται από την κατασκευή των πρώτων λίθινων εργαλείων, τα οποία όχι μόνο αποδεικνύουν την ύπαρξη της συλληπτικής ικανότητας της σκέψης, αλλά και σημαίνουν την αφετηρία της πολιτισμικής ανέλιξης του ανθρώπου που οδηγεί δίχως διακοπή έως τα τελειότερα σημερινά τεχνολογικά επιτεύγματα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα σημερινά δεδομένα, αυτό το όριο το πέρασε πρώτος ο *Homo habilis* πριν από περίπου 2,5 εκατομμύρια χρόνια, στην Ανατολική Αφρική. Σε αυτά τα πρώτα στάδια, οι άνθρωποι συναντώνται μόνο στην αφρικανική ήπειρο. Σύμφωνα με τα ίδια δεδομένα, ο πρώτος άνθρωπος που βγήκε από την αφρικανική ήπειρο ήταν ο *Homo erectus* ή ο –συγγενής με αυτόν– *Homo ergaster*, πριν από 2 έως 1,8 εκατομμύρια χρόνια.

Οι αρχαιότερες, γνωστές έως τώρα, μαρτυρίες ανθρωπίνης παρουσίας έξω από την αφρικανική ήπειρο είναι αυτές που ανακαλύφθηκαν στο Dmanisi της Γεωργίας, στον νότιο Καύκασο, και στην Ubeidiya του Ισραήλ, καθώς και –πιο πρόσφατα– στην Κίνα. Στο Dmanisi ήλθαν στο φως πολλά ανθρώπινα (μεταξύ άλλων τρία κρανία) και αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία χρονολογούνται πριν από 1,8 εκατομμύρια χρόνια περίπου. Στην Ubeidiya ανακαλύφθηκαν κυρίως αρχαιολογικά κατάλοιπα και πιο συγκεκριμένα λίθινα εργαλεία και κατάλοιπα πολλών ζώων (αποφάγια), ηλικίας 1,4 εκατομμυρίων χρόνων. Σύμφωνα με τα παραπάνω, μπορεί να λεχθεί ότι, τουλάχιστον πριν από 1,5 εκατομμύρια χρόνια, ο άνθρωπος βρισκόταν «προ των πυλών της Ευρώπης».

Η αρχαιότερη κατοίκηση της Ευρώπης

Ενώ λοιπόν ο άνθρωπος βρισκόταν προ των πυλών της Ευρώπης πριν από 1,8 - 1,5 εκατομμύρια χρόνια, οι αρχαιότερες αναμφισβήτητες μαρτυρίες της παρουσίας του στην ίδια την Ευρώπη είναι αρκετά μεταγενέστερες. Αν και η ακριβής ηλικία τους έχει προκαλέσει σοβαρές συζητήσεις, ωστόσο σήμερα οι περισσότεροι ειδικοί συμφωνούν ότι οι αρχαιότερη κατοίκηση της Ευρώπης χρονολογείται πριν από 1 εκατομμύριο χρόνια περίπου. Οι σημαντικότερες θέσεις που έχουν δώσει κατάλοιπα ανθρωπίνης δραστηριότητας (λίθινα εργαλεία και διατροφικά κατάλοιπα) αυτής της περιόδου είναι: Orce στην Ισπανία, Ca Belvedere di Monte Roggiolo, στην Ιταλία, Vallonnet και Soleilhac στη Γαλλία. Οι θέσεις Atapuerca στη βόρεια Ισπανία και Cerny στην Κεντρική Ιταλία έχουν δώσει τα αρχαιότερα έως τώρα ανθρώπινα κατάλοιπα, ηλικίας περίπου 800.000 ετών. Πρέπει να επισημανθεί ότι όλες οι παραπάνω θέσεις βρίσκονται στη νότια Ευρώπη, ένδειξη ότι ο άνθρωπος κατοίκησε αρχικά τις πιο εύκρατες περιοχές. Δεν μπορεί να αποκλειστεί όμως το ενδεχόμενο να πρόκειται απλώς για εντύπωση που δημιουργούν οι μέχρι τώρα ανακαλύψεις.

Η πορεία μετανάστευσης

Η ερώτηση που γεννιέται εύλογα αφορά την πορεία την οποία ακολούθησαν οι πρώτοι άνθρωποι που έφτασαν στην Ευρώπη. Οι πιθανές πορείες είναι τρεις:

1. Από τη δυτική Αφρική, διαπλέοντας το στενό του Γιβραλτάρ.
2. Από την Εγγύς ανατολή, Καύκασο και κεντρική Ευρώπη.
3. Από την Εγγύς Ανατολή, Μικρά Ασία, νοτιοανατολική Ευρώπη.

Η πρώτη δυνατή πορεία φαίνεται απίθανη, εξαιτίας των πολύ ισχυρών θαλάσσιων ρευμάτων που υπάρχουν στο στενό του Γιβραλτάρ, το οποίο πρέπει να σημειωθεί ότι ποτέ δεν έπαψε να είναι θάλασσα κατά τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου.

Πιθανότερη φαίνεται η άφιξη του Ανθρώπου στην Ευρώπη από την ανατολική οδό. Η ανακάλυψη των θέσεων Dmanisi και Ubeidiya αποτελούν ισχυρά επιχειρήματα αυτής της πιθανότητας. Πιο συγκεκριμένα, η ανακάλυψη του Dmanisi συνηγορεί υπέρ της δεύτερης εκδοχής. Σε αυτή την περίπτωση όμως απουσιάζουν ανάλογα ευρήματα στη ΒΑ Ευρώπη, που θα επέτρεπαν να παρακολουθήσουμε αυτή την οδό μετανάστευσης και εξάπλωσης σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Αντίθετα, η ανακάλυψη θέσεων ηλικίας γύρω στο 1 εκατομμύριο χρόνια αποκλειστικά στη νότια Ευρώπη αποτελεί το κυριότερο επιχείρημα υπέρ της τρίτης εκδοχής.

Συμπερασματικά, αν και δεν υπάρχουν ακλόνητα επιχειρήματα για καμία από τις τρεις πιθανές πορείες (τα δεδομένα είναι «απελπιστικά» ανεπαρκή), οι περισσότεροι ειδικοί θεωρούν ως πιθανότερη την τρίτη εκδοχή.

Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα

Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα είναι ελάχιστα γνωστή, αφού οι έρευνες είναι ως τώρα ανεπαρκείς για να μας δώσουν πλήρη εικόνα της. Είναι πολύ σημαντικό όμως να επισημανθεί ότι ο ελλαδικός χώρος κατά την Παλαιολιθική Εποχή δεν ήταν λιγότερο κατοικημένος από τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό. Η σπανιότητα των ευρημάτων σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει απουσία ανθρωπίνης δραστηριότητας, αλλά αντανακλά αποκλειστικά και μόνο την έλλειψη ερευνών. Απόδειξη είναι ότι, σε κάθε περιοχή που γίνεται έρευνα από ειδικούς επιστήμονες, ανακαλύπτονται κατάλοιπα της απώτατης αυτής προϊστορικής εποχής.

Μια άλλη σημαντική παρατήρηση είναι ότι τα χαρακτηριστικά της Παλαιολιθικής Εποχής του ελλαδικού χώρου και ειδικότερα οι χρονολογίες των διάφορων περιόδων συμφωνούν σε γενικές γραμμές με εκείνες της υπόλοιπης Ευρώπης. Αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα έχει τα επιμέρους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, ωστόσο αυτά δεν μπορούν να διαγνωστούν ακόμη, αφού οι έρευνες βρίσκονται σε εμβρυακό στάδιο. Τα στοιχεία που έχουν έλθει ως τώρα στο φως, όμως, δεν έρχονται σε αντίθεση με τα δεδομένα της υπόλοιπης Ευρώπης, και ειδικότερα της νότιας Ευρώπης. Πριν προχωρήσουμε στη συνοπτική παρουσίαση των δεδομένων για την Παλαιολιθική Εποχή στον ελλαδικό χώρο, είναι χρήσιμο να προηγηθούν δύο παρατηρήσεις για το φυσικό περιβάλλον και την κατοικία.

Η Παλαιολιθική Εποχή συμπίπτει, σε γενικές γραμμές, με τη γεωλογική περίοδο του Πλειστοκαίνου, που αντιστοιχεί, χονδρικά, στα τελευταία δύο εκατομμύρια χρόνια (1.800.000 ως 10.000 χρόνια περίπου). Το κυριότερο χαρακτηριστικό αυτής της εποχής, που είναι γνωστή και ως Εποχή των Παγετώνων, είναι η εναλλαγή παγετώνων (ψυχρών) και μεσοπαγετώνων (θερμών) περιόδων. Κάθε τέτοιος κύκλος, παγετώδους - μεσοπαγετώδους περιόδου, διαρκούσε κατά μέσο όρο 100.000 χρόνια περίπου. Η Ελλάδα δεν γνώρισε εκτεταμένους παγετώνες, παρά μόνο μικρούς παγετωνικούς πυρήνες στα ψηλότερα σημεία των μεγάλων ορεινών όγκων.

Κατά τις παγετώδεις περιόδους, τα νότια Βαλκάνια και κυρίως ο ελλαδικός χώρος (όπως, εξάλλου, και η Ιταλική και η Ιβηρική χερσόνησος), λόγω της νότιας γεωγραφικής τους θέσης, αποτελούσαν κατά κάποιον τρόπο καταφύγιο για ανθρώπους και ζώα, που κατέβαιναν προς τον Νότο πιεζόμενα από την προέλαση των παγετώνων στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη. Στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου, το κλίμα των βόρειων περιοχών επηρεαζόταν πιο πολύ από την επιδείνωση των κλιματικών συνθηκών κατά τις παγετώδεις περιόδους, σε σχέση με τις νότιες περιοχές όπου οι συνθήκες παρέμειναν σχετικά ήπιες.

Από τα φαινόμενα που συνόδευαν τις εναλλαγές παγετώνων και μεσοπαγετώνων περιόδων, σημαντικό ρόλο έπαιζαν εδώ οι διακυμάνσεις της θαλάσσιας στάθμης. Είναι γνωστό ότι, κατά τις παγετώδεις περιόδους, το νερό που συγκρατούσαν (υπό μορφή πάγου) οι παγετώνες είχε ως

συνέπεια να χαμηλώνει η θαλάσσια στάθμη ως και 100 ή και 120 μέτρα ακόμη. Αντίθετα, κατά τις μεσοπαγετώδεις περιόδους που έλειψαν οι πάγοι, η στάθμη της θάλασσας ανέβαινε και πάλι στο σημερινό της περίπου επίπεδο. Είναι ευνόητο ότι το φαινόμενο αυτό είχε τεράστιες επιπτώσεις για τον ελλαδικό χώρο που περιβρέχεται από τη θάλασσα.

Κατά τις παγετώδεις περιόδους, το χαμηλό της θαλάσσιας στάθμης απελευθέρωνε μεγάλες εκτάσεις, τις οποίες καταλάμβαναν οι άνθρωποι και τα χερσαία ζώα. Η ηπειρωτική Ελλάδα εκτεινόταν τότε περισσότερο σε βάρος της θάλασσας, ενώ πολλά νησιά ήταν ενωμένα με την απέναντι ξηρά. Για παράδειγμα, η Χίος και η Μυτιλήνη ήταν ενωμένες με την απέναντι Μικρά Ασία, η Κέρκυρα με την Ήπειρο, οι Κυκλάδες ήταν ενωμένες μεταξύ τους και αποτελούσαν ένα μεγάλο νησί που βρισκόταν πολύ πιο κοντά στην ηπειρωτική Ελλάδα, η δυτική Πελοπόννησος ήταν ενωμένη με την απέναντι δυτική Στερεά κτλ. Αντίθετα, κατά τις μεσοπαγετώδεις περιόδους, η θαλάσσια στάθμη ανέβαινε και μεγάλο μέρος της ξηράς κατακλυζόταν από τη θάλασσα, υποχρεώνοντας ζώα και ανθρώπους να υποχωρούν στα ψηλότερα σημεία.

Όσον αφορά την κατοικία κατά την Παλαιολιθική Εποχή, πρέπει να σημειωθεί ότι τα σπήλαια δεν ήταν οι μόνοι χώροι κατοίκησης. Αντίθετα, σε όλες τις περιόδους της Παλαιολιθικής Εποχής, υπήρχαν και υπαίθριοι καταυλισμοί, σε όλες τις περιοχές και ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι σπηλαίων στην ίδια περιοχή. Για παράδειγμα, στις πεδιάδες της Κεντρικής Ευρώπης και της Σιβηρίας οι άνθρωποι κατοικούσαν σε υπαίθριους καταυλισμούς (καλύβες), ακόμη και στις παγετώδεις περιόδους, οπότε το κρύο ήταν εξαιρετικά δριμύ. Από την άλλη μεριά, η κατοίκηση των σπηλαίων ήταν ανεξάρτητη από τις κλιματολογικές συνθήκες και ειδικότερα από το αν επρόκειτο για παγετώδη ή μεσοπαγετώδη περίοδο. Αρκεί να ληφθεί υπόψη ότι, σήμερα, που βρισκόμαστε σε μεσοπαγετώδη περίοδο, το ευρύχωρο στόμιο ενός σπηλαίου είναι «ευπρόσδεκτο» για κατάλυμα.

Κατώτερη Παλαιολιθική

Το κυριότερο ερώτημα που αφορά αυτή την περίοδο είναι πότε κατοικήθηκε για πρώτη φορά ο ελλαδικός χώρος. Αν δεχτούμε ότι, κατά την πορεία του προς την Ευρώπη, ο άνθρωπος πέρασε νότια του Εύξεινου Πόντου, τότε ο χώρος αυτός, και ειδικότερα η Θράκη και η Μακεδονία, θα ήταν από τις πρώτες ευρωπαϊκές περιοχές που κατοικήθηκαν από τον άνθρωπο. Ωστόσο απουσιάζουν οι σχετικές μαρτυρίες. Ως αίτια λογίζονται συνήθως η έλλειψη ερευνών καθώς και η διάβρωση του εδάφους, η οποία φαίνεται ότι έχει παρασύρει τα περισσότερα κατάλοιπα της μακρινής εκείνης περιόδου.

Οι αρχαιότερες μαρτυρίες που διαθέτουμε είναι εκείνες του σπηλαίου Πετραλώνων Χαλκιδικής. Δυστυχώς όμως, το ανθρώπινο κρανίο που βρέθηκε στο σπήλαιο αυτό έχει γίνει πηγή κακοδαιμονίας του, καθώς έχει μεταβληθεί σε αντικείμενο... παραεπιστημονικής «σπέκουλας», με συνέπεια να έχει ξεσπάσει μια πολεμική με μοναδικό ζητούμενο την αρχαιότητα (και, εν πολλοίς, την κυριότητα) του κρανίου και με τελικό αποτέλεσμα, ως τώρα, να μην έχουν μελετηθεί και αξιοποιηθεί επιστημονικά τα υπόλοιπα δεδομένα του σπηλαίου, τα οποία είναι πολύ σημαντικά.

Στο σπήλαιο αυτό λοιπόν ανακαλύφθηκε το ομώνυμο ανθρώπινο κρανίο, το οποίο δεν βρέθηκε στο πλαίσιο επιστημονικής ανασκαφής, αλλά αποσπάστηκε από τη θέση του από χωρικούς, με συνέπεια να χαθούν πολυτιμότερες πληροφορίες και κυρίως να είναι αβέβαιη η απόδοσή του σε ορισμένο στρώμα της επίχωσης του σπηλαίου, που θα επέτρεπε και την ασφαλέστερη χρονολόγησή του. Το κρανίο αυτό αποδίδεται σε προνεαντερτάλιο ή, κατ' άλλους, πρώιμο νεαντερτάλιο άτομο. Από τις διάφορες ηλικίες που του αποδίδονται, πιθανότερες φαίνονται αυτές που κυμαίνονται μεταξύ 200.000 και 300.000 χρόνων.

Εκτός από το κρανίο όμως, το σπήλαιο περιέχει σημαντική επίχωση, πάχους πάνω από 15 μέτρα, η οποία περικλείει πολλά αρχαιολογικά κατάλοιπα, δηλαδή μαρτυρίες ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως είναι τα λίθινα εργαλεία και τα οστά που αντιστοιχούν σε διατροφικά κατάλοιπα των ενοίκων του σπηλαίου. Η ηλικία των ευρημάτων αυτών, αν και δεν είναι καλά γνωστή, πιθανολογείται ότι καλύπτει την περίοδο πριν από 600.000 έως 300.000 χρόνια.

Το πιθανότερο είναι ότι το σπήλαιο, όπως συμβαίνει με όλα τα σπήλαια, δεν χρησίμευε αποκλειστικά ως χώρος κατοικίας των ανθρώπων, αλλά για μεγάλα διαστήματα έμενε ακατοίκητο και χρησίμευε ως καταφύγιο σαρκοβόρων ζώων, κυρίως υαινών, οι οποίες μετέφεραν εκεί τα θηράματά τους, αφήνοντας συνεπώς, και αυτές, μέσα στο σπήλαιο διατροφικά κατάλοιπα. Δυστυχώς όμως, το γεγονός ότι δεν έχει μελετηθεί το υλικό των ανασκαφών δεν επιτρέπει να γνωρίζουμε ποια ευρήματα και από ποια στρώματα οφείλονται στη δράση των σαρκοβόρων (καθώς και σε άλλους φυσικούς παράγοντες) και ποια στη δραστηριότητα του ανθρώπου, ώστε να μελετηθούν και να κατανοηθούν οι δραστηριότητες των ενοίκων του σπηλαίου, οι «οικιστικές» τους συνήθειες, ο τρόπος ζωής τους, το κλίμα και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούσαν κτλ.

Ειδικότερα, τα λίθινα εργαλεία δεν έχουν μελετηθεί καθόλου και έτσι δεν γνωρίζουμε τίποτε για τα τεχνολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά τους ούτε ποια από αυτά είναι πράγματι εργαλεία και ποια είναι πέτρες.

Μια δεύτερη θέση που είναι πιθανόν να περιέχει κατάλοιπα της Κατώτερης Παλαιολιθικής είναι το σπήλαιο της Μάνης. Σε ένα από τα πολλά μικρά σπήλαια που ανοίγονται εκεί, το 1978 αποκαλύφθηκαν δύο ανθρώπινα κρανία καθώς και ένα –πολύ μεταγενέστερο– ακέφαλο σκελετός. Δυστυχώς, έως σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί η αναλυτική μελέτη και δημοσίευσή τους, ώστε να γνωρίζουμε την ηλικία τους καθώς και όσες άλλες πληροφορίες θα μπορούσαν να μας δώσουν. Για τα δύο κρανία προτείνονται ηλικίες από 100.000 έως 300.000 χρόνια. Κατ' άλλους είναι όψιμο Homo erectus, κατ' άλλους πρώιμο νεαντερτάλιο.

Εκτός από τις παραπάνω θέσεις, υπάρχουν λίγα διάσπαρτα επιφανειακά ευρήματα (μεμονωμένα λίθινα εργαλεία) που αποδίδονται σε αυτή την περίοδο.

Μέση Παλαιολιθική

Ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής έχουν εντοπιστεί σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα καθώς και σε μερικά νησιά του Ιονίου, στις Σποράδες και αλλού. Πρόκειται κυρίως για υπαίθρια επιφανειακά ευρήματα, που μαρτυρούν την «πυκνή» κατοίκηση όλου του ελλαδικού χώρου από τους ανθρώπους του Νεάντερταλ. Σημαντικότερα στοιχεία όμως προκύπτουν από τις ανασκαφές που έχουν φέρει στο φως ευρήματα αυτής της περιόδου. Η πρώτη ανασκαφή, στη δεκαετία του 1960, ήταν στη βραχοσκεπή Ασπροχάλικο Μπόιλα, Κλειδί, καθώς και το σπήλαιο Καστρίτσα. Στη Θεσσαλία, το σπήλαιο Θεόπετρα, στη Θεσσαλία, απέναντι από τα Μετέωρα, η ανασκαφή έφερε στο φως, μεταξύ άλλων, αποτυπώματα ανθρώπινων ποδιών αυτής της περιόδου. Στο σπήλαιο Καλαμάκια της Μάνης ήλθαν στο φως λίγα κατάλοιπα ανθρώπων του Νεάντερταλ, αλλά και πολλά ίχνη οργανωμένης κατοίκησης (εστίες, λίθινες κατασκευές κ.ά.), λίθινα εργαλεία και διατροφικά κατάλοιπα, δηλαδή οστά από διάφορα ζώα που ζούσαν εκείνη την περίοδο στη Μάνη και αποτέλεσαν θηράματα των ανθρώπων (ελάφια, αγριοκάτσικα, άγρια βόδια, ελέφαντες, ρινόκερος κ.ά.). Παρόμοια ευρήματα έχει δώσει άλλο ένα σπήλαιο κοντά στο Γύθειο καθώς και ένα από τα πολλά μικρά σπήλαια που ανοίγονται στο φαράγγι της Κλεισούρας, κοντά στην Πρόσυμα της Αργολίδας.

Ανώτερη Παλαιολιθική

Από την περίοδο αυτή έχουν έλθει στο φως σαφώς περισσότερα στοιχεία, αφού έχουν ανασκαφεί περισσότερες θέσεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι υπαίθρια επιφανειακά ευρήματα γνωρίζουμε μόνο από την πρώτη (Ωρινιάκια) φάση αυτής της περιόδου (περίπου 35.000-23.000 χρόνια), αλλά όχι και από τις επόμενες. Από τις τελευταίες αυτές φάσεις όμως έχουν φέρει στο φως ευρήματα οι περισσότερες ανασκαφές σε σπήλαια. Στην Ήπειρο, έχουν ανασκαφεί οι βραχοσκεπές Ασπροχάλικο, Μπόιλα, Κλειδί, καθώς και το σπήλαιο Καστρίτσα. Στη Θεσσαλία, το σπήλαιο Θεόπετρα, που αναφέρθηκε και παραπάνω, περιέχει και στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, τα οποία έδωσαν, μεταξύ άλλων, και μια ανθρώπινη ταφή, η οποία χρονολογείται πριν από 14.500 χρόνια. Άλλες θέσεις που έχουν δώσει κατάλοιπα αυτής της περιόδου είναι το σπήλαιο Σειντί της Βοιωτίας, καθώς και στην Πελοπόννησο τα σπήλαια της Αργολίδας Κεφαλάρι, Κλεισούρα Πρόσυμας και Φράγγι. Το τελευταίο αποτέλεσε αντικείμενο μιας από τις αριότερες παλαιολιθικές ανασκαφές στην Ελλάδα. Περιέχει στρώματα που χρονολογούνται από την αρχή της Ανώτερης Παλαιολιθικής έως τη Νεολιθική Εποχή. Όσον αφορά το σπήλαιο στην Κλεισούρα της Πρόσυμας, αξίζει να σημειωθεί ότι, πρόσφατα, αποκαλύφθηκαν εδώ, σε στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, λεκανόμορφες εστίες επιχρισμένες με ηηλό, ηλικίας 34.000-23.000 χρόνων, οι οποίες αντιστοιχούν στις αρχαιότερες κατασκευές αυτού του είδους.

Στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής έχουν ανακαλυφτεί επίσης σε αρκετά σπήλαια της Μάνης. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, μάλιστα, σε ένα σπήλαιο της θέσης Απήδημα, βρέθηκε γυναικεία ταφή αυτής της περιόδου, η οποία έφερε πολλά τρυπημένα κοχύλια, που ανήκαν προφανώς σε περιδέραιο που κοσμούσε τη νεκρή.

Αξίζει να επισημανθεί ότι, ενώ όλες σχεδόν οι ανασκαφές αυτής της περιόδου έχουν δώσει κοσμήματα (κυρίως τρυπημένα κοχύλια ή δόντια ζώων),

ωστόσο δεν έχει βρεθεί κανένα έργο τέχνης.

Μεσολιθική εποχή

Μερικοί ερευνητές, βασισμένοι στη σπανιότητα μεσολιθικών ευρημάτων, είχαν συμπεράνει παλαιότερα ότι ο ελλαδικός χώρος ήταν ακατοίκητος κατά το τέλος της Παλαιολιθικής Εποχής και κατά τη Μεσολιθική Εποχή, δηλαδή τη σχετικά σύντομη περίοδο (περίπου 10.000 - 7.000 π.Χ.) που μεσολαβεί από το τέλος της Παλαιολιθικής ως την αρχή της Νεολιθικής. Τα τελευταία χρόνια όμως η έρευνα έχει φέρει στο φως στρώματα με κατάλοιπα της Μεσολιθικής Εποχής σε αρκετές θέσεις: Σιδάρι Κέρκυρας, Φράγγχι, Θεόπετρα, Γιούρα Αλονήσου, Κλεισούρα Πρόσυμνας, Μαρουλά Κύθνου, υπαίθριες θέσεις στην Αχαια, σπήλαια της Μάνης κ.ά.. Η επισήμανση όλων αυτών των θέσεων είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι αποδεικνύει ότι η ως τώρα απουσία ήταν απλά και μόνο αποτέλεσμα της έλλειψης ερευνών. Με τον πολλαπλασιασμό των ερευνών πολλαπλασιάζεται και η ανεύρεση τέτοιων θέσεων, που μαρτυρούν ότι ο ελλαδικός χώρος δεν ήταν λιγότερο κατοικημένος από άλλες περιοχές.

Αυτή την περίοδο το κυνήγι και η τροφοσυλλογή παραμένει ο κύριος τρόπος ζωής. Επιπλέον, όμως, ιδιαίτερη σπουδαιότητα αποκτά το ψάρεμα, ενώ παρατηρείται και μεγάλη κατανάλωση σαλιγκαριών και οστρακωδών. Ιδιαίτερη σημασία έχει για τον ελλαδικό χώρο το γεγονός ότι από αυτή την περίοδο χρονολογούνται ουσιαστικά οι πρώτες αναμφισβήτητες μαρτυρίες για ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο, με την παρουσία οψιανού της Μήλου στο σπήλαιο Φράγγχι της Αργολίδας (η απόδοση ανάλογων ευρημάτων σε παλαιότερη εποχή, δηλαδή στην Τελική Παλαιολιθική, δεν είναι απόλυτα βέβαιη). Εξάλλου, τα άφθονα κατάλοιπα τόνου από το σπήλαιο Φράγγχι καθώς και από το σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα Αλονήσου αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για ψάρεμα στην ανοιχτή θάλασσα.

Λίγο μετά το 7.000 π.Χ., εμφανίστηκαν στον ελλαδικό χώρο οι πρώτες κοινότητες αγροκτηνοτρόφων, που σηματοδοτούν τη μετάβαση στο παραγωγικό στάδιο, δηλαδή στη Νεολιθική Εποχή. Ο χώρος αυτός μάλιστα αποτελεί την πρώτη περιοχή της ευρωπαϊκής ηπείρου που γνώρισε το νέο στάδιο. Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι τον νέο τρόπο ζωής μετέφεραν από την Εγγύς Ανατολή «έποικοι», οι οποίοι τον μεταφύτευσαν αυτούσιο στον –υποτιθέμενο– έρημο, εκείνη την περίοδο, τόπο. Άλλοι υποστηρίζουν ότι η μετάβαση συντελέστηκε επιτόπου, με «γηγενείς» διαδικασίες. Αν και δεν υπάρχουν ακόμη επαρκή στοιχεία για να απαντήσει κανείς σε αυτό το ερώτημα, ωστόσο φαίνεται πιθανότερο ότι επιδράσεις θα ήλθαν από την Εγγύς Ανατολή, η οποία είχε περάσει νωρίτερα στο νέο στάδιο. Αυτό που μπορεί να υποστηριχτεί με βεβαιότητα όμως πλέον είναι ότι οι νέες ιδέες και οι κομιστές τους δεν έφτασαν σε μια έρημη χώρα, αλλά σε μια κατοικημένη χώρα, επηρεάζοντας τους προϋπάρχοντες πληθυσμούς. Αν εγκαταστάθηκαν πολλοί ή λίγοι επήλυδες αυτό πιθανότατα δεν θα το μάθουμε ποτέ.

Όπως και να έχει το πράγμα, όμως, η διάδοση του νέου τρόπου ζωής σημαίνει και το τέλος του τροφοσυλλεκτικού σταδίου, δηλαδή της Παλαιολιθικής Εποχής.